

האם כדמות נוכחת-נפקדת בתמול שלשום של ש"י עגנון

מאת

חיים באר*

א

"משק הדמויות" של תמול שלשום הוא אחד מ"משקי הדמויות" המגוונים, העשירים והססגוניים ביותר במכלול יצירתו של עגנון. בתוך שלל הדמויות המאכלסות את דפיו של רומן רחב יריעה זה – חלקן בדויות, כגון הגיבורים הראשיים יצחק קומר, סוניה צוויירינג ושפרה פייש, חלקן אמיתיות, כגון י"ח ברנר, יעקב מלכוב, א"ד גורדון וחמדת, וחלקן ספק אמיתיות ספק בדויות, כגון המשורר פזמוני, המזוהה עם דוד שמעונוביץ (שמעוני), והצייר שמשון בלויקוף, המזוהה עם שמואל הירשנברג – מסתרת לה דמות שולית, הנזכרת בחטף כ-17 פעמים לאורך 607 עמודי הספר ושמה אינו מפורש אלא לקראת סיום הרומן, וזאת פעמיים בלבד. זוהי דמותה של יהודית, אימו המנוחה של יצחק קומר, שלמרות שוליותה כביכול ונוכחותה הדלילה ברומן אפשר לומר עליה מה שאמר המשורר האמריקאי ויליאם רוז וואלס על האימהות: "היד שמנענעת את העריסה היא היד שמנהיגה את העולם". במילים אחרות, האם הנוכחת-נפקדת היא הדמות הדומיננטית של תמול שלשום, זו המכוונת את מעשיו ואת מחדליו של בנה וממילא מהווה את הציר המרכזי שסביבו סובב הרומן.

האם הורחקה, לכאורה, מן ה"פריים" כבר בתחילת הסיפור. העמודים הפותחים של הרומן עומדים בסימן אכזבתו של שמעון קומר מיצחק בנו, המכלה ימיו בעסקנות ציונית בעיירה, חולם לעלות לארץ ישראל ואינו מטה עימו כתף בטרדות הקיום. אגב כך מתוודע הקורא לעובדה שהאם כבר איננה בין החיים באותה שעה: "עד שלא נתגדל יצחק בנו היתה אשתו מסייעתו, משנפטרה מן העולם והניחה אחריה בית מלא יתומים היה האב מצפה שזה יסייע אותו" (עמ' 9). מתוך הדברים איננו שומעים אף לא קורטוב של צער האמור למלא את ליבותיהם של בני משפחת קומר על מותה של אימם בטרם עת וגם לא געגועים וכאב על היעקרותה מחייהם. רוצה לומר שהיעדרה הוא, הן אצל הבעל והן אצל הבן, עניין אינסטרומנטלי גרידא, שאינו מלווה באמפתיה רגשית כלשהי.

גם לקראת עזיבת הבית והנסיעה לארץ ישראל, כשבאופן טבעי מתעוררים הרהורי פרידה מהוריו וממשפחתו, אין זכרה של האם עולה אצל בנה. בניגוד לגיבורי "בלבב ימים", שמסופר עליהם שערב

* סופר. ספרו האחרון, מסע דילוגים, יצא ב-2019 בהוצאת עם עובד. כל הציטוטים מתוך תמול שלשום הם מהמהדורה הראשונה, 1945. תודתי העמוקה נתונה לרעייתי בתיה, לבתנו ד"ר רוני באר-מרקס ולחברי ד"ר גדעון טיקוצקי, שהואילו בטובם לקרוא את הדברים ולהעיר שפע של הערות מעולות שהיטיבו עם המאמר.

יציאתם לדרך "הלכו ליטול רשות מן המתים. אלו הלכו על קברי אבותיהם ועל קברי קרוביהם ואלו הלכו על קברי הצדיקים איתני עולם", אין מספר תמול שלשום משמיענו דבר על געגועים שהתעוררו ביצחק קומר כלפי אימו המנוחה, ובוודאי אין הוא עולה על קברה להיפרד. אך בעוד הבן אינו נותן דעתו על אימו ואינו "מסדיר" את יחסיו עימה ערב הנסיעה, הרי שאביו, מדעת ואולי שלא מדעת, מסכל כל פרידה מסודרת של הבן מאימו, ויתרה מזו, מצרף אותה אליו כ"נוסעת סמויה", שתתלווה אליו עד יומו האחרון.

בתיאור הכנתה של הצידה לדרך על ידי שמעון קומר, לאחר שהשלים בעל כורחו עם החלטת בנו לעלות לארץ, צצה האם בשני מופעי חטף, במופע הראשון בחסרונה ובהיעדרה ובמופע השני בנוכחותה העלומה במסתרים: "אחר כך נתן לתפור לו שש כתנות וגיהצון יפה יפה, שאותן שהיו לו קרעיהן מרובים על טלאיהן, שמיום שמתה אמו לא טיפלה בהן יד לתקן. אילו זכה שמעון היה עושה בגדי חתנות לבנו, עכשיו שלא זכה עשה לו כלי דרך. אחר כך נטל ממטתו של אשתו כר וכסת ונתנם ליצחק. אחר כך לקח לו מלתחה ושק, מלתחה ליתן בה בגדים וכתנות ושק ליתן בו הכר והכסת" (עמ' 11).

באופן לא מודע גרם האב לכך שבכל לילה, בשעה שיצחק יתכנס אל תוך עצמו ויתמכר לחלומותיו, תשוב אימו ותהיה קרובה אליו באמצעות "אובייקט מעבר" זה, בעל הפוטנציאל האינצסט, המונח תחת מראשותיו.

ואכן, זמן לא רב לאחר שעזב את עירו, בשעת לילה, בשוכבו על סיפון הספינה העושה דרכה מטריאסט ליפו, קמים לתחייה הבית והאם בזכות הכר:

שכב לו יצחק יחידי בספינה הגדולה לאור הכוכבים ברקיע ולקול הגלים שבים. מימיו לא שכב יצחק יחידי ומימיו לא לן בחוץ. מימיו לא שכב יחידי, שבבית אבא אין אלא ארבע מטות. במטה אחת ישן אבא עם וואוי הקטן בן זקונים שלו ובמטה אחת ישן היה יצחק עם יודיל אחיו, ובשאר שתי מטות ישנות אחיותיו. [...] שכב לו יצחק והביט ברקיע. והואיל ואותם הכוכבים שמאירים על הים הם אותם שמאירים ביבשה היה מביט ומהרהר בעירו, שמדרך הכוכבים שמובילים את מחשבותיו של אדם לפי דרכם. היה יצחק תוהה ומהרהר, עכשיו שאני כאן שוכב יודיל אחי יחידי במטתה של אמא, שמיום שנפטרה אמא היו הוא ואחיו ישנים יחד במטתה. (וקודם שנפטרה אמא מתקנינים היו להם כל לילה כמין מטה של דפים שמניחים אותם על גבי כסאות שנים מכאן ושנים מכאן). או אפשר טפל לו יודיל את וואוי אחינו הקטן, כדי שירווח לו לאבא. מה מניח לו יודיל תחת מראשותיו, הרי הכר שהיה במטה נתן אבא לי (עמ' 27).

ומעמד לילי זה, שבו העבר נמסך לתוך ההווה ובני המשפחה הרחוקים שנשארו מאחור בגליציה חוזרים ונמזגים אל תוך המציאות הקונקרטי שבתוכה חי יצחק קומר, קם לתחייה פעם נוספת ברבע האחרון של הרומן, בימים שהתגורר בירושלים בחדר ששכר בביתו של חרט בעץ זית. הילדים הרבים והצפיפות בלילות מעירים ביצחק את זיכרון הבית שהשאיר מאחוריו, את אחיו ואחיותיו, את מצוקת השינה שלהם וגם את נוכחותה הדמומה של האם:

כשראה יצחק צפיפותם של אנשי הבית נטל לו תינוק לחדרו והציע לו מטה על שני כסאות כדרך שהיה למוד בבית אביו בזמן שאמו היתה חיה. מתגאה התינוק על אחיו

שהם ישנים על גבי הקרקע והוא שוכב על גבי מטה, מחבק התינוק את יצחק ולוחש לו באזניו, יצחק אני אוהב אותך. נושקו יצחק על מצחו ואומר, טוב טוב, העיקר שתישן יפה. אומר התינוק ליצחק, כבר אני ישן, והוא מציץ מבין ריסיו אם יצחק רואה שאינו ישן. בתוך כך נופלת עליו שינה ומתנמנם וישן, וכשהוא עומד משנתו בבוקר מביט ותוהה היכן יצחק. הרי לפני שעה קלה חיבק את צוארו. [...] ועכשיו שנזדמן לו אותו תינוק נתחבב התינוק עליו והוא נתחבב על התינוק. היה יצחק משתעשע עמו ומושיבו על ברכיו כדרך שנוהג יודילי עם וואוי, [...] יושב לו יצחק בירושלים ותינוק מתינוקות ירושלים משתעשע על ברכיו כאילו הוא אחיו בן אמו. מהרהר יצחק בלבו, אבי ואחי ואחיותי שרויים בגולה ואני דר בירושלים. מציץ יצחק ומביט, כלום באמת בירושלים אני? (עמ' 526–527).

ב

אם הצעותיה של האם באותן שעות דמדומים לימינליות שבין ערות לשינה, בהיותו מכונס בינו לבין עצמו, היו הצעות חטופות, מרומזות, הרי שמשעה שגישש את דרכו הרומנטית אל סוניה נעשתה נוכחותה מפורשת יותר, אבל יחד עם זאת אמינה פחות. יצחק, שביקש לשאת חן בעיני הצעירה, שינה וייפה את העובדות: "על מה דיברו ועל מה לא דיברו", מספר לנו בעל תמול שלשום:

סוניה סיפרה ליצחק על אביה ועל אמה, על חבריה ועל חברותיה, על כל מה שנערה בת טובים מספרת ואינה בושה. וכבר היה יצחק בקי בענייניה של סוניה, כאילו יודעה ומכירה מקטנותה, והיה מכיר לה טובה על שמצאה אותו כדאי לגלות לו דברים שהיו חשובים בעיניו הן מחמת עצמם הן מחמת סוניה. ואף הוא סיפר לה על אביו ועל אמו על אחיו ועל אחיותיו. וכדי שיהיו הדברים ראויים להשמע היה משנה, ככל שנדמה לו שיפה יותר. אפשר שסוניה פיקפקה בדבריו, ואפשר שהאמינה דוקא בדברים שהוסיף על האמת. יצחק לא היה שכחן, ואין צריך לומר שקרן, אלא דברים שהיה שומע מחבריו על מעמד בית אבותיהם והיה מתמה עליהם תחילה עולים היו לפניו בשעה שדיבר עם סוניה והיה מקשט בהם לפנייה את בית אבא. אילו היה יצחק מספר דברים כהווייתם לא היה מפסיד בעיני סוניה, שסוניה בת רוסיא והיתה קוראת בסיפורים הרוסיים שמחבבים את הצרות ומוקירים את העניים. אלא יצחק בן גליציא היה בן בעלי בתים עניים שבושים בעניותם, ואילמלא דמיונו עוזרו היה מתבייש לספר לסוניה (עמ' 124–125).

במאמר מוסגר ייאמר כי רק לימים, משייעשה בן בית בביתה של שפרה, ורבקה אימה, בניגוד לכל מי שסבב את יצחק בעבר והפגין כלפיו אדישות וניכור, תגלה כלפיו חמימות אנושית ואמפתיה, תשוחח אתו בחופשיות ולא תימנע מלשאול אותו על משפחתו ועל העולם שנטש מאחוריו בעלותו לארץ – "שאלה רבקה את יצחק ואמרה, ואין לך געגועים על אביך?" – רק אז יעז לספר לה דברים כהווייתם שיחשפו את מאווייו הכמוסים, ולא סיפורים משופצים ומשופרים כפי שנהג לעשות בעבר בשיחותיו עם סוניה. "אמר יצחק, בראשונה הייתי מתגעגע על אבא ועל אחי ועל אחיותי, ואפילו על עירי, עכשיו

איני יודע אם אני מתגעגע. הורידה שפרה עיניה והאדימה פנים. אמרה רבקה מה נשתנה עכשיו מבראשונה? האדים יצחק פנים" (עמ' 519).

והאם אכן מתייצבת בכל עוצמתה במוקדם של אותם מעמדים אינטימיים שבהם הולכים ומתחזקים הקשרים בין יצחק לסוניה.

כך הדבר בשעה שיצחק זוכה לממש סוף סוף את הזייתו הארוטית להימצא בתוככי חדרה של נערה, בשעה שסוניה טורחת לערוך לפניו שולחן ולכבדו בפלחי תפוז:

שחה סוניה כלפי הספה והוציאה מן התיבה שמתחתיה סלסלה של נצרים ושתי צלחות שטוחות וסכינים ומפיות של נייר לנגב בו את הידים. זקפה עצמה על קצות רגליה והורידה מעל גבי הארון תפוחי זהב. נתנה את תפוחי הזהב בסלסלה והעמידה אותה על השולחן. ישבה ונטלה סכין וקילפה, והניחה לפני יצחק תפוח זהב מקולף ומפולח פלחים פלחים. נטל יצחק פלח ואכל, כשסוניה מקלפת שני ושלישי. אכול מר קומר אכול, אמרה סוניה רכות, יש כאן הרבה (עמ' 116).

וכך, בעיצומו של מעמד יומיומי שבו נערה מכבדת אורח צעיר שנודמן לחדרה בפלחי תפוז, מעמד שבתודעתו של יצחק מתעצם לכלל מעמד חושני רווי מיניות, מעמד שבו נגלית לפניו הנערה בנשיותה הגופנית ומרעיפה עליו מטובה, מגיחה לפתע פתאום מן המסתרים, וללא כל התרעה מראש, האם, חושפת בפני בנה את מסירותה ואת אהבתה אליו ומנסה להרחיק ממנו את המתחרה הצעירה: "חזור יצחק ונטל עוד פלח וסיפר לה לסוניה אימתי אכל פעם ראשונה תפוח זהב. מעשה פעם אחת חלתה אמא עליה השלום ולקח לה אבא תפוח זהב. חילקה אמא את התפוח ונתנה לכל תינוק ותינוק. לבסוף לא נשתייר בשבילה כלום. אמרה סוניה כן, כן, בחוצה לארץ תפוחי הזהב הם ביוקר בזמן שבארץ ישראל הם מתגלגלים ממש ברחוב" (עמ' 116).

רפליקה מעוותת ומגוחכת של סצנה זו, שגם בה ייכרכו יחדיו תפוחי זהב הנאכלים בשקיקה, אישה נחשקת אך לא מושגת ודמות האם החולה המגיחה מנככי הזיכרון, תופיע כעבור 127 עמודים, בימים שיצחק יימצא כבר בירושלים ויצא ויבוא בביתם של הצייר שמשון בלויקוף, שניסה זמן מה ללמד את יצחק לצייר, ושל זוגתו טוסיה, שגיבורנו אינו מודע למשיכתו אליה:

וכבר הפסיק בלויקוף ללמד את יצחק. אבל יצחק לא פסק מלכבד. וכשבא לא בא ריקם. נוטלת טוסיה תפוח זהב מאותם שהביא יצחק ומקלפתו ונותנת לבעלה. מוצץ בלויקוף ואומר, מחיה נפשות מחיה נפשות. באותה שעה נוטלות עצמן עיניו של יצחק למקום אחר ולעתים אחרות, עתים שאמו היתה שוכבת חולה ואבא עומד עליה ושואל, מבקשת את דבר? מחייכת אמא בשפתים כחולות ויבשות ואינה משיבה, שהרי אם תבקש, כלום יש לו מה יתן. כובש יצחק עיניו מחיוכה של אמא ומצערן של אבא. באה פרומטשי אחותו ונוטלת בידה את הסל והולכת לשוק ליקח דבר וחוזרת מן השוק בלא כלום, מפני שהלכה בלא פרוטה. יוצא וואוי אחיהם הקטן לקראתה ונוטל את הסל הריק מידה ומניחו על ראשו, כזה שנותן כובע לראשו, והוא אומר בואו וראו כובע חדש יש לי. והוא משתומם על אחיו ואחיותיו שאין צוחקים על חכמתו ואין אומרים לו תתחדש. באותה שעה יושב יצחק בבית או בחנות ומונה מספר כל המושבות שיש לנו בארץ ישראל, ואבא יושב ומונה כל התירוצים שכבר השיב לבעל הבית שתובע שכר דירה.

יצחק יושב ומונה כמה טובות עומדות מוכנות לו בארץ ישראל, ואבא יושב ומונה כמה צרות מתרגשות ובאות עליו. הוא לא מצא כל אותן הטובות בארץ ישראל, ואבא עדיין לא סיים מנין צרותיו. ושתי העתים, אותן שעברו ואותן שקיימות ועומדות, נצטרפו לצרה אחת ארוכה. פעם אחת הביט בו בלויקוף. אמר לו מה זה דוחק על לבך כל כך? אמרה טוסייה צריכים אנו למצוא לו ריבה נאה. זימנה לו אחת מאותן הנערות שרגילות לבוא לביתה. הוא לא נסתכל בה והיא לא נסתכלה בו. ניכר היה שיצחק אינו עשוי למשוך אחריו לבה של כל נערה (עמ' 243–244).

מטוסייה נשוב ונחזור לסוניה.

המאבק המתקיים בתודעתו של יצחק בין סוניה מכאן ובין אימו מכאן עולה עליית מדרגה בשעת לילה, כששני הצעירים מממשים את תשוקתם זה לזה:

נשתטח (יצחק) על המטה, עם שהוא שוכב היה מציץ ומביט בסוניה. אף היא נסתכלה בו. נסתכלה בו והסיעה עיניה ממנו, הסיעה עיניה ממנו ונסתכלה בו. האדימו פניו ונתערפלו עיניו ולבו התחיל מקיש. הושיט ידו כלפי סוניה, כמי שאינו יודע מה יעשה, או אולי נתכוין לרמוז לה לסוניה לשבת לצדו על מטתו, שהרי ישיבתה על הכסא ודאי אינה נוחה. באה היא וישבה לצדו. חמימות מתוקה מפעפעת, כמין הווייה שלא הכיר מעולם. ועדיין היתה סוניה שותקת. ואף הוא שתק. עלה בדעתו שאין מן המדה לשתוק. אמר לה זה כמה ימים לא ראיתי אותך. אמרה היא לא ראית אותי. אמר הוא לא ראיתי אותך. למה? אמרה היא אף עכשיו תמיהה אני על עצמי שבאתי לכאן. אמר למה את תמיהה? אמרה היא לא היה בדעתי כלל לבוא אצלך. אמר מה זה עלה על דעתך פתאום? אמרה היא וכי יש טעם לראיונות אלו. נטל יצחק ידיה בידיו, כאילו נתיירא שמה יאברנה. ידיה ליהטו את ידיו ואת לבו. ראשה שקע קמעה על כתפו. זקף עצמו והחליקה על ראשה ותלאו כמין קמיע על לבו. לבסוף הגביה את ראשה ונשקו (עמ' 127).

ובהגיע תור נשיקת האוהבים הראשונה להתממש, ממהרת האם אל תודעתו של בנה ונדחת בינו לבין אהובתו, נוטלת מפיו של בנה את טעמה של הנשיקה וחובלת במעשה האהבה חבלה שאין לה תקנה. הפעם אין המספר מעמיד את האם ואת סוניה זו כנגד זו, כמו בסצנת התפוזים, אלא כורך יחדיו את נשיקתה הראשונה של האהובה, נשיקה שאינה טעונה מטען רגשי כבד במיוחד, יחד עם הנשיקה האחרונה שנשקה אימו של יצחק ליצחק, או בלשונו של בעל תמול שלשום: "זו הנשיקה שנשתמרה בפיו משעת גסיסתו של אמו. אף סוניה נשקתו ליצחק. אבל נשיקה זו לא היתה נשיקה בתולה" (עמ' 127).

אגב, צמד המילים "לבו הקיש", שבו בחר המספר לאפיין את התרגשותו של יצחק בפתח משחק האהבה שלו עם סוניה, מתכתב עם התרגשותו הארוטית של אדם הראשון למראה חוה כשזו הוצגה בפניו בפעם השנייה, כמסופר במדרש על הפסוק "ויאמר האדם זאת הפעם" (בראשית ב 23): "רבי יהודה בר רבי אמר בתחלה בראה לו וראה אותה מליאה רירין ודם והפליגה ממנו, וחזר ובראה לו פעם שנייה, הדא הוא דכתיב 'זאת הפעם', זאת היא של אותו הפעם, זאת היא שעתידה להקיש עלי כזוג, זו היא שהיתה מפעמתני כל הלילה כולה" (בראשית רבה, יח, ד).

ג

גיחותיה של האם אל תודעת הבן, גיחות שבעצם קיומן איימו על חופש הפעולה של יצחק ושמם לאל כל ניסיון שלו לקשור קשרי קרבה עם בנות המין האחר, מעידות על חשיבותה של דמות נוכחת-נפקדת זו בעלילת הרומן, המלווה את יצחק כצל כבר מראשית חייו ולאורך כל ימי ילדותו ונעוריו בעיירה. עגנון אומר על כך דברים מפורשים בפתח הפרק השביעי של הספר הראשון, המוכתר בכותרת "יצחק פורש מחברו ומוצא לו חברה":

כרוב בחורי גליציא שבאותו הדור היה יצחק מעולה וצנוע. חברים היו לו ליצחק, חברות לא היו לו. כל זמן שהיה יצחק דר בעירו לא שח עם אשה, חוץ מאמו ואחיותיו, כדרך בני טובים שאין מכירים בנשים קודם לאירוסייהם, חוץ מגימנזיסטים וסטודנטים שפרצו גדרו של עולם ומחזרים על נערות, ויש נערות נשמעות להם ומטיילות עמהם בפרהסיא. וכשם שנהג יצחק בעירו כך נהג בארץ ישראל, לא נתן דעתו על נשים ולא ביקש קרבתן. ואפשר שלא עלה על דעתו שאפשר לבחור שכמותו להתקרב לנערה, אף על פי שראה שכמה מחבריו עושים כן. הרגל שנתרגל יצחק בקטנותו עמד לו בבחורותיו. וכיון שנתרגל נתרגל. אף זכות אמו עמדה לו, שלא יהא נהג קלות ראש בדברים שאחרים נוהגים קלות ראש. וכשהיתה אמו נראית לו לא נראתה כמושה, כמות שהיתה סמוך למיתתה, אלא כמות שהיתה בילדותו, שהיה נדמה לו שאין בכל העולם אלא נאה הימנה. פעמים נראתה לו כביום הכיפורים, לבושה בגדי לבן וקולה מלא רחמים, ופעמים נראתה לו כבימים הראשונים בזמן שעדיין היתה לבושה רוטונד"ה כחלחלת שהביא לה אבא מן היריד. פעמים נראה חלק ממנה, כגון ידה הלבנה שהושיטה לו, כששלחוהו לומר לה מזל טוב כשנולדה לו אחות. ופעמים נצטרפו כל אותן הצורות לצורה אחת כוללת, והיה ברור בעיניו שאין בעולם אשה כאמו. וכיון שמתה אמו עתידה אשה אחרת שתבוא במקומה צנועה וחסודה כאמו. יסורים מכוערים לא עכרו אותו, נגעי בני אדם לא פגעו בו, בזכות אמו שהיתה שלימה במידותיה. ואפילו כשרפתה אמונתו צניעותו לא רפתה (עמ' 89–90).

אם נקרא בשימת לב דברים אלו, שבהם מתאר עגנון את התנהלותו של יצחק עם נערות ותולה זאת בדרך שבה הפנימה אימו ערכים אלה בנפשו, וניתן דעתנו למשמעויות האינטרטקסטואליות המפעפעות מתוך צירופי הלשון שעגנון בחר להשתמש בהם, ניווכח לדעת כי האם, שלכאורה גוננה על יצחק מפני פיתוייהן של הנשים הזרות והצילה אותו מדרוחיהן, בעצם מנעה את התפתחותו הרגשית ושמה לאל את יכולתו לקשור קשרים מקובלים עם בנות גילו.

הצירוף "מעולה וצנוע", שבו משבח המספר את יצחק, שאוב מסיפורי "תקופת הבערות" של התנא ר' עקיבא, כשהיה רועה צאן ובתו של כלבא שבוע, שאת עדרו רעה, הבחינה במעלותיו "דהוה צניע ומעלי" (כתובות, ב, ע"ב). זו הצניעות ש"בזכותה" התנזר ר' עקיבא, במשך עשרים וארבע השנים שבהן שהה במקום תורה, מכל קשר אינטימי עם רעייתו.

הצירוף הלשוני "פרצו גדרו של עולם", שבו בחר המספר להגדיר את חיזורם של הגימנזיסטים והסטודנטים אחר נערות, נלקח מפרשת הנחש הקדמוני וקשריו האסורים עם חוה: "אמר ר' שמואל בר נחמן, אמרו לנחש מפני מה אתה מצוי בין הגדירות, אמר להם מפני שפרצתי גדרו של עולם" (ויקרא

רבה מרגליות, פרשה כו, ד"ה, ב), וחטאו של הנחש לדעת רב יוסף: "שבא נחש על חוה והטיל בה זוהמא" (שבת, קמה, ע"א).

לא במקרה נקט המספר את התיבה פרהסיא ולא את מקבילותיה, כגון בגלוי, בריש גלי, שלא בהסתר, בפומבי או קבל עם, בבואו לספר לנו היכן מטיילים הגימנזיסטים והסטודנטים והנערות הנשמעות להם. פרהסיא, בניגוד לכל מקבילותיה, מופיעה בדרך כלל בהקשר של פורקי עול מתריסים או של חוטאים במזיד שאינם בושים במעשיהם, וידוע הצירוף "מחלל שבת בפרהסיא".

גם קלות הראש שהמספר משבח את יצחק שאינו נוהג בה איננה פזיזות, נמהרות או קוצר רוח, כפי שעשוי להסיק קורא בן ימינו, אלא חיזור מופקר שאחריתו מי ישרונו: כדברי רבי עקיבא, "שחוק וקלות ראש מרגילין לערוה" (אבות ג, יג), או דברי מסכת כלה רבתי, "קלות ראש בנשים, פתח לניאוף" (פרק ד, הלכה כה).

זאת ועוד, כל שברירי ההבזקים הצפים ועולים מירכתי זיכרונו של יצחק ומצטרפים יחדיו לדיוקנה של האם, כעין איקונין מעשה פסיפס שהוד של קדושה עתיקת יומין חופף עליה, מרמזים על אזורים שתשוקה וחטא אופפים אותם. בשעה שהאם "נראתה לו כביום הכיפורים, לבושה בגדי לבן וקולה מלא רחמים", יעלו בתודעתו של הנמען האידיאלי של עגנון משחקי החיזור רוויי הארוטיות שרבן שמעון בן גמליאל מספר עליהם במשנה: "לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכפורים שבהן בנות ירושלם יוצאות בכלי לבן שאולין שלא לבייש את מי שאין לו כל הכלים טעונין טבילה ובנות ירושלים יוצאות וחולות בכרמים ומה היו אומרות בחור שא נא עיניך וראה מה אתה בורר לך" (תענית ד, ח). אך דא עקא, שהחיזור הוא ביום שכולו התוודות על חטאים, שאחד מחמשת איסוריו הוא איסור תשמיש המיטה. כשהאם "נראתה לו כבימים הראשונים בזמן שעדיין היתה לבושה רוטונד"ה כחלחלת שהביא לה אבא מן היריד" יכול הקורא לחוש את שמחתו של הילד באותם ימים שאביו נעדר בהם מן הבית ונסע ליריד ואת אכזבתו עם שובו של האב, הכובש מחדש את לב רעייתו בגלימת התכלת שהביא לה כשי. חוויה דומה של מפח נפש חווה הילד בשעה שאימו יולדת את אחותו; מצד אחד היא מושיטה לו את ידה החשופה, ומצד אחר עצם המעמד הוא בעיניו הוכחה לכך שהאם התייחדה עם האב, התייחדות שבעקבותיה באה לעולם מישהי המתחרה על אהבתה של האם.

ואולם, דומה כי האיקונין של האם מקבל את מלוא משמעותו מן הסיפא, כשעגנון מסכם את התמונה לכלל דיוקן הרמוני ואומר: "ופעמים נצטרפו כל אותן הצורות לצורה אחת כוללת, והיה ברור בעיניו שאין בעולם אשה כאמו. וכיון שמתה אמו עתידה אשה אחרת שתבוא במקומה צנועה וחסודה כאמו". באוזני הנמען האידיאלי יהדהדו כאן הפסוק המקראי המספר כיצד החליפה רבקה את שרה ובאה תחתיה בעולמו של יצחק: "וַיְבָאֵהָ יִצְחָק הָאֵהָלָה שְׂרָה אִמּוֹ וַיִּקַּח אֶת רִבְקָה וַתְּהִי לוֹ לְאִשָּׁה וַיֵּאָהֲבֶהָ וַיִּנְחַם יִצְחָק אֶחְרֵי אִמּוֹ" (בראשית כד 67), ופרשנותו של רש"י, המוסיף והולך צעד אחד קדימה ורואה ברבקה לא ישות אנושית עצמאית כי אם רפליקה של שרה. אליבא דרש"י נשמטו, כביכול, מן הפסוק שתי תיבות, וכך יש, לדעתו, לקוראו: "ויביאה יצחק האהלה והרי היא שרה אמו", "כלומר", מפרש רש"י, "ונעשית דוגמת שרה אמו". ואם לא די בכך, הרי שהוא מוסיף ומחזק את הנחתו באינטרפרטציה ל"אחרי אמו": "דרך ארץ, כל זמן שאמו של אדם קיימת כרוך הוא אצלה, ומשמתה הוא מתנחם באשתו".

דומה שנכונותה של קריאה צמודה זו מתאשרת בהגיענו אל השורות החותמות את התיאור: "ייסורים מכוערים לא עכרו אותו, נגעי בני אדם לא פגעו בו". ייסורים מכוערים ניחא, שהרי מקורם בתחושת האשם של החוטא בניאוף, אבל מה פשרם של אותם נגעי בני אדם שלא פגעו בו? הצירוף

"נגעי בני אדם" מופיע בדברי ה' אל נתן הנביא, דברים המכוונים לדוד, ובהם ההבטחה ששלמה הוא שיבנה את המקדש וכי הוא יעמוד לימינו, או בלשון שמואל ב, ז 14: "אֲנִי אֶהְיֶה לוֹ לְאָב וְהוּא יִהְיֶה לִּי לְבֶן אֲשֶׁר בְּהֻצֹתוֹ וְהִכְחַתִּיו בְּשִׁבְטֵי אֲנָשִׁים וּבְנִגְעֵי בְּנֵי אָדָם". מה הם אותם נגעים סתומים הנקראים "נגעי בני אדם" מפרטים חכמי המדרש בפרשנות מדהימה, המרחיקה את הדברים לימיהם של אדם וחווה: "דאמר ר' סימון כל מאה ושלישים שנה שפירש אדם מחווה היו רוחות הזכרים מתחממים ממנה והיא יולדת, רוחות נקיבות מתחממות מאדם ומולידות הה"ד אשר בהעוותו והוכחתו בשבט אנשים ובנגעי בני אדם' בנוי דאדם קדמאה (כלומר, בניו של אדם הראשון)" (בראשית רבה מהד' תיאודור-אלבק, פרשה כ, ד"ה כי היא היתה). נגעי בני אדם הם אפוא אותם שדים ורוחות הבאים לעולם מהוצאת זרע לבטלה, ואימו של יצחק לא זו בלבד שהרחיקה אותו מחברת נערות, אלא שעצם נוכחותה בתודעתו מנעה ממנו את מעשה האוננות, שהוא כמין שלב הכנה מטרים להתעלסויות ולמגעים מיניים.

ד

דומה שסוניה הייתה הראשונה שהבחינה בנוכחותה ההרסנית של האם בתודעתו של יצחק. היא, בישראל, הבהירה לבן זוגה כי אדם חייב למדר את הוריו ולסלקם מעולמו אם הוא באמת חפץ חיים ומתכוון בכל לב לשאת אישה ולבנות לו בית משל עצמו:

הושיטה סוניה את קצה אצבעה וחיככה את שפתה ואמרה, דברים ברורים מבקשת אני לשמוע, דברים ברורים מבקשת אני לשמוע. לא הספיק לסיים את דבריו עד שנתנה ידיה על ברכיה וצחקה. אמרה אוי אוי, כ'שטאר"ב א וועקי"ט פו"ן לאכי"ן, אני מתה מחמת צחוק. לסוף העבירה את הצחוק מפניה ואמרה, דבר גדול סיפרת לי. אם כן בשכר זה לא אמנע אף אני מלומר לך דבר. הרי כתבתי לך שהרבה מבקשים לישא אותי, אבל איני זוכרת אם כתבתי לך, שאם פרקתי מעלי עול אבא ואמא לא אתן עלי עול בעל. ועוד אומר לך, כל זמן שאני צעירה מבקשת אני להיות בת חורין. אלא... וכאן תלתה בו עיניה והביטה בו. רפה לבו של יצחק (עמ' 365–366).

ואכן האם, שפלישותיה אל תודעתו של בנה במהלך מפגשיו האינטימיים עם סוניה סיכלו פעם אחר פעם את יכולתו ליצור אתה קשרים בני קיימא, שבה והגיחה גם בשעה שהקשר הזה התרסק לרסיסים ויצחק חזר לביתו בפחי נפש. וכך מתאר עגנון את אשר אירע ליצחק בשעה שדלת חדרה של נערתו נסגרה מאחוריו לתמיד:

יצחק הגיע אצל ביתו ונכנס לחדרו, ובא לו אצל מטתו כשהוא מתלבט בדעתו אם לפשוט את בגדיו אם לא. היא ישינה, אמר יצחק בלחישה, ואפילו אינה ישינה אי אפשר לחזור אצלה בשעה זו. עכשיו אין לי אלא לעלות על מטתי. אם אישן – ספק. פשט את בגדיו וחלץ את נעליו, ניער מהן את החול ובין כל פשיטה לפשיטה שהה. לבסוף עלה על המטה וכרך עצמו בסדינו, עצם את עיניו וקרא קריאת שמע. האריך בתיבותיה וחזר על כל תיבה ותיבה, כאדם שחוזר בליל אישון ואפילה לבית אפל ובוחן כל מפתחותיו באיזה מהם יפתח את המנעול. לבסוף פקח את עיניו, כתינוק שממתין לאמו שתבוא ותאמר לו ליל מנוחה. לבסוף נסגרו עיניו מאליהן ונרדם (עמ' 145–146).

אם גיחותיה של האם לביתה של סוניה עמדו בסימן מחלתה – חלוקת פלחי התפוז לילדיה ונשיקת הגוססת לבנה – הרי שמעמד הפרידה של יצחק מסוניה עומד בסימן המוות שהתרגש עליו פתאום. כל פעולותיו של יצחק – החל בפשיטת הבגדים, חליצת הנעליים, נייעור החול, השתייה בין פשיטה לפשיטה, כריכת הסדין, עצימת העיניים, וכלה באמירת תפילת "שמע ישראל", סגירת העיניים וההירדמות – מתכתבים עם הטקס היהודי של טוהרת המת.

מה שנאמר כאן באופן מרומוז וסתום למדי ישוב ויתגלה בצורה מפורשת ובעוצמה מעוררת חלחלה לקראת עמודיו האחרונים של הרומן, לאחר שיצחק ננשך על ידי בלק מוכה הכלבת ומתיסר בביתה של רבקה בייסורים נוראים.

במהלך מחלתו של יצחק התפוגגו כל בכאונותיה של אימו, אלה שליוו אותו מיום שיצא מעירו ועד לנישואיו עם שפרה, והיו כלא היו. ממיטת חוליו הוא אומנם קרא לה לבוא, אך היא לא נענתה לו:

כשנתעורר מחמת הכאב לא ידע יצחק באיזה אבר הוא חושש. אבל מיד הרגיש בגרונו, כאילו נפצע בשברי זכוכית רותחת. וכשפשט את ידו והחליק את צוארו, דבק הכאב באצבעותיו. הפך עצמו מצד לצד. התחיל מצעו דוקרו כקוצים. פשט את ידו לקרוץ את המצע, זינקו אצבעותיו כאילו הכהו קרץ. קימץ את עיניו וחיכך את גופו, וכל מקום שנגע בו משם היה הכאב מבצבץ ועולה. קשה הימנו כאב אחר, שאי אפשר לכזין את מקומו. בתוך כך נתמלאו כתלי הבית צללים, ומתוך הצללים ביצבצה כמין צורה והתחילה רודפת אחריו. לא טוב, לא טוב, לחש יצחק, כשהוא משתדל לשכב במנוחה, שלא לעורר את שפרה משנתה. אבל היה משתומם על שפרה, שהיא ישנה ואינה מרגישה ביסוריו. אמא הטובה, אמא הטובה, קרא יצחק בתוך לבו והביט על צללי הכתלים שמתעבים והולכים. נזדקרה צורה אחת מתוך הצללים והתחילה חורצת עליו לשון. הגביה יצחק את השמיכה וכיסה את ראשו. הכאב שהרגיש את גרונו תחילה פסק, אבל כאב ממאיר היה מרקד בשאר כל איבריו (עמ' 598).

היחידה שעלה על דעתה להביא את האם אל מיטת בנה הגווע ושהדבר גם הצליח בידה הייתה אשתו של המוהל ר' אלטר שו"ב וחברתה הטובה של האם עוד מימי נעוריהן המשותפים בעיירה. אבל האם שתבוא בלוויית הינדא פועה כדי לסעוד אותו בייסוריו לא תהיה אותה אישה השמורה בזיכרונו של יצחק, כי אם דמות מעוררת פלצות:

פעם אחת באה הינדא פועה. והיא לא היתה יודעת מה אירע את יצחק, אלא לילה אחד באה יהודית אמו של יצחק אצלה בחלום ופניה היו שחורות ותכריכה קרועים ואמרה לה, אפשר ששמעת מה איציקל שלי עושה? לבי מגיד לי שיצא עליו חרון אף. עמדה הינדא פועה בבוקר וסיפרה את חלומה לאלטר שלה, והיתה סבורה שאלטר שלה יצחק לה ולחלומותיה. אמר לה אלטר שלה דברים בגו. מסתכל הייתי בפנקס שלי וראיתי את שמו של יצחק שאותיותיו ניטשטשו. ובכך הניחה את ביתה ואת אלטר שלה ורצה בבהלה לראות מפני מה אמו של איציקל הרעישה עליה את הלילה. כיון שהגיעה אצל בתי האונגרים שמעה מה ששמעה. פרחזה נשמתה והיתה סבורה שהיא מתה. אבל היא נטלה את עצמה בידיה ובאה. ראתה הינדא פועה את יצחק. ככשה את דמעותיה בעיניה וגערה בו בנויפה ואמרה, פע פע איציקל, וואס מאכסטי דיך נאריש. איז עפיס אכבוד

פאר דיין מאמי עליה השלום אז איהר ליעב קינד לעבין זאל זיך אזוי אויף פיהרן. כלומר, איציקל למה אתה משתטה, וכי זה כבודה של אמך עליה השלום שבנה החביב יהא נוהג כך. הביט בה יצחק כשרירו נוטף והוא מבקש לגומעו ואינו יכול. נטלה הינדא פועה את סינרה וקינחה את עיניה (עמ' 602–603).

דרך אגב, שמה של האם נחשף לראשונה כשבעים עמודים קודם לכן, בשעה שהינדא פועה, היחידה מבין הסובבים את יצחק בארץ ישראל שהכירה את אימו עוד בעיירת מולדתן בגליציה, מזהה אותו בכניסתו לביתם שבעיר העתיקה וקוראת בהתרגשות: "הלא זה בנה של יהודית" (עמ' 529). אין ספק שבעל תמול שלשום לא בחר לקרוא לה בשם יהודית משום שביקש לקשור אותה אסוציאטיבית עם יהודית בת בארי אשת עשו, עם יהודית גיבורת ספר יהודית שבספרים החיצוניים אשר כרתה את ראשו של הולופרנס או עם יהודית אשת החכם התלמודי רבי חייא. נראה שבבחירת שמה ביקש לרמז למונח ההלכתי "דת יהודית", שהוא כינוי לנימוסים ולמנהגי צניעות שבנות ישראל חויבו לנהוג על פיהם, גם אם אין הדברים מפורשים בתורה. תכונה זו, שבאה לכלל ביטוי בשמה, עולה בקנה אחד עם המעמד שהיא קנתה לה בעולמו של בנה, כפי שהראיתי לעיל.

ה

הפעם היחידה במהלך עלילת תמול שלשום שמסתמן בה שביב של סיכוי שיחסיו של יצחק עם אימו יגיעו לידי התבגרות והבשלה מתגלה בשלהי תקופת שהייתו הראשונה בירושלים. תחילת המפנה המקווה נעוצה בפגישה לילית אקראית, שבה פגש יצחק בשפרה ההולכת עם צאת השבת לקנות חלב עיזים טרי לאביה:

ראה המקום בצרת נפשה ונתן דברים בפיו של יצחק. מה דיבר ומה לא דיבר. דברים שלא ביקש לאמרם ודברים שביקש לאמרם. ובתוך הדברים סיפר על אביו ואמו על אחיו ואחיותיו. אחר כך התחיל מספר על עצמו, על ימים שעברו עליו בעירו ועל ימים בארץ ישראל. שפרה היתה נסערת. אפילו היה יצחק מדבר עמה סתם דברים היתה נסערת, קל וחומר שסיפר לה דברים על עצמו. דומה שכל מה שידעה עד לאותה שעה אינו ולא כלום כנגד אותם הדברים ששמעה מיצחק (עמ' 338).

יצחק מפוכח דיו לדעת שאם ברצונו באמת ובתמים לשאת את שפרה לאישה, עליו לחזור קודם כול ליפו ולהתיר את מה שנראה בעיניו כסבך הקשרים הבלתי פתורים שלו עם סוניה. אם ניצמד ללשון הכתוב: "אומר יצחק לעצמו נראה הדבר שצריך אני לירד ליפו. התחילה אותה מחשבה מקרקשת בו, וידע שאין לו המלטה מן הנסיעה. שצריך לגמור ענייניו עם סוניה, שכל זמן שלא גמר עמה דומה הוא על עצמו כאילו הוא כפות. וכיון שראה שאין לו המלטה מן הנסיעה הניח ראשו על הכר ועצם את עיניו" (עמ' 333). ודוק, שברגע שעניינים של בינו לבניה צפים ועולים על פני השטח, מגיעה יחד איתם האם או אחד מייצוגיה – הפעם בדמות הכר שנלקח ממיטתה.

רגע המפנה עצמו מופיע ממש על סף הנסיעה ליפו: "כיון שביקש לירד ליפו פגע בו ערב יום פטירת אמו. דחה את נסיעתו והלך לומר קדיש" (עמ' 341). אירועי אותו הערב הם ללא ספק מעמד אפיפאני זוהר, שיאו הפסיכולוגי של הרומן, מעמד שיכול היה להיות נקודת מפנה דרמטית בחייו של

יצחק, מפנה שבעקבותיו ייחלץ מאחיזתה של אימו, או לחלופין מעמד טרגי שהאור שהבהב בו יתברר בעתיד כמקסם שווא מתעתע, מעמד שבו תוך כשעה תתחולל בנפשו של גיבור הרומן מעין טרנספורמציה רגשית ביחסיו לאמו.

בשעת כניסתו לבית הכנסת יצחק עדיין, גם בעיני הסובבים אותו וגם בעיני עצמו, בבחינת צעיר חופשי, אחד מאותם בני העלייה השנייה שעם בואם לארץ עברו תהליך מהיר של חילון, כפי שמעיד עליו המספר: "תלה את תפיליו על היתד ופרק שאר המצוות מעל צווארו, לא שמר שבת ולא התפלל. משניטל ממנו מוראו של אביו ניטל ממנו מוראו של אביו שבשמים" (עמ' 258).

ואכן, בחברתם של המתפללים חש יצחק את עצמו זר ומנוכר ובנפשו מתרוצצות מבוכה וטינה ובושה: "בא לבית הכנסת מבעוד יום, כדי שיהא רגיל עם הציבור, ועמד בקרן זוית ושינן לו את הקדיש בלחש. ירד שליח ציבור לפני התיבה והתפלל מנחה. הציץ עליו יצחק וקרא תגר על עצמו, אדם זה מתפלל כל התפילה בעל פה ואני לבי כוהה לומר קדיש בציבור. ועל מה ולמה באתי לידי זה, על שום שעקרתי רגלי מבתי כנסיות. כל הפורש מן הציבור לסוף אימת הציבור עליו" (עמ' 341). האם, שמתייצבת בשעה זו בתודעתו של הבן, שאימץ לו אורח חיים חילוני, והדעת נותנת שאינו מודה לא בהישארות הנפש ולא בעולם הבא, היא בר מינן נעדר כוח דיבור: "מה היתה אמא אומרת לזה?" שואל המספר ומשיב, "אלא שאמא שוכבת בקבר ואין הדבר ברור אם יודעת אם אינה יודעת" (שם).

מגע חושי עז, שעיקרו שאיפת ניוחות העבר, עוקר את יצחק מעמידתו החילונית הרציונלית, מחזיר אותו באחת אל תקופת התום של ילדותו ונעוריו ומעניק תוקף ועוצמה מחודשים לתפילה:

ריח של ספרים ושל תשמישי קדושה נדף מבית המדרש. זה הריח שמעלה בלבו של אדם ימים שהיה משכים ומעריב לתפילה. וכיון שנזכר באותם הימים התחיל מסתכל בחדרי לבו, על שום מה אין לו קורת רוח מעצמו. אמר יצחק לעצמו אם טרוד אתה ביום הרי פנוי אתה ערב ובוקר לתפילה. אשרי מי שיודע בבוקר במה לפתוח ובערב במה לסיים. שפרה אינה מצוירת לעצמה שאני אוכל בלא תפילה. והוא רחום יכפר עון ולא ישחית, נשמע קול עצב ויראוי, כבני אדם שיודעים את יצרם ומתרצים ליוצרם. סילק יצחק כל מחשבותיו והתחיל מתפלל. תחילה בלחש, אחר כך בקול, כאדם שניטלטל למרחקים ולבו מהסס לדבר, לפי שאינו מכיר לשונם, התחיל מדבר נמצאה לשונו לשונם. וכיון שהגיע לקריאת שמע כיסה את עיניו והאריך באחד עד שנתעלם הוא וכל העולם עמו, מפני יחידו של עולם שממלא כל ההווייה כולה (עמ' 341–342).

בעקבות חווייה דתית מטלטלת זו, לא די בכך שימי הילדות האבודים קמים באורח פלא לתחייה, אלא שגם האם מושבת מן המתים ומתייצבת לראשונה בעולמו של בנה בכל החיוניות שלה: "כיון שהגיע 'לואהבת' פתח את עיניו. ראה את עצמו עומד בבית המדרש, מפני שהיום יום פטירתה של אמו. וכיון שנזכר באמו נזכר אותם הימים שהיה תינוק והיתה אמו עומדת אצל מטתו ומקריאה אותו קריאת שמע. ושתי אהבות, אהבת השם ואהבת אמו, הרגישו את לבו" (עמ' 342). נראה כי ניסיונו של המספר לכתוב זה זבזב את אהבת האם ואת אהבת האל לכלל חווייה אחת מושפעת מדבריו של משורר תהילים – "כְּגִמְלַ עֲלֵי אִמּוֹ כְּגִמְלַ עֲלֵי נַפְשִׁי" (קלא 2) – ולא כאן המקום להרחיב.

את הסתירה הפנימית שהוליד השינוי המהיר שהתחולל ממש לנגד עינינו בין מנחה למעריב, בין האדם החילוני, שבעיני רוחו אימו המנוחה היא אישה השוכבת בקבר, לבין האדם הרליגיוזי, שחוהה

אותה מחדש כאם צעירה המרעיפה אהבה על בנה התינוק ומעניקה לו את היכולת לאהוב, מיישבת סינתזה דיאלקטית שהיא פרי של חוויית לימוד שחוה יצחק קומר לאחר התפילה:

אחר אמירת קדיש שנה פרק משניות. לאחר שסיים את פרקו ראה שיש שם עשרה. אמר להם, בחסדכם רוצה אני לומר קדיש דרבנן. יישר את רגליו והרכין ראשו ואמר קדיש באימה וברטט. בין כך לכך שקע אורם של הנרות. נפנה והלך אצל התיבה וקרא לאור הנר שהדליק לנשמת אמו. הפתילה צפה על פני השמן ואורה המתוק האיר. מהלך ת"ק מילין רחוק מכאן גופה של אמא מוטל באדמה, ומהלך ת"ק שנה מן האדמה לרקיע ששם נשמתה מרחפת, ובין שמים וארץ עומד לו הבן ולומד למנוחת נפשה. תתקע"ד דורות עד שלא נברא העולם כבר היתה התורה מתקיימת, והיא עתידה להתקיים עד סוף כל הדורות. לומד אדם תורה, כל הדורות שהיו לפניו ושעתידין לבוא אחריו מתקמטים ובאים ומתייחדין עמו (שם).

לשיטת עגנון, לימוד התורה לא זו בלבד שהוא מחליף את האדם מבדידותו הקיומית ועושה אותו לחלק מחברה אנושית, אלא שהוא מאפשר לו למזג שתי נקודות מבט, נקודת המבט הרציונלית מכאן ונקודת המבט הרליגיוזית של הישארות הנפש מכאן, לכלל נקודת מבט הרמונית, שמרחקים גאוגרפיים הנמדדים במאות מילין ומרחקי זמן הנמדדים במאות שנים יכולים לדור בה יחדיו ברזמנית מתוך הרמוניה מלאה, כשם שגופה המוטלת באדמה ונשמה שנמצאת בין שמים לארץ הן בעצם שני פניה של אותה ישות. והבן, שעד עכשיו לא מצא מנוח לעצמו, עומד בין שמים וארץ, ודוק עומד ולא תלוי, ולומד למנוחת נפשה, ויחד עם המנוחה שמוצאת האם, כך יכול לחוש הקורא הרגיש, מוצא לו גם הבן סוף-סוף מנוחה לעצמו.

המשפט החותם מעמד אפיפאני זה הוא מלאכת מחשבת גאונית, שבה יוצר המחבר כעין מדרש חז"לי חדש, שאומנם עושה שימוש במדרשים קיימים, אבל מעמיד בפני הקוראים טקסט פורץ דרך לחלוטין.

וזה המהלך שעושה עגנון: הוא יוצא מהפסוק בתהילים כה 8, "יִכָּכֵר לְעוֹלָם כְּרִיתוֹ, דְּבָר צְנִיָּה לְאֵלֶיךָ דוֹר", שסביבו מתקיימות בספרות חז"ל שתי מסורות סותרות. שתיהן מסכימות ביניהן שה"דבר" שאלוהים ציווה לאלף דור זו התורה, אך הן חלוקות באשר למיקומם של אלף הדורות על גבי סרגל הזמן. הגישה האחת, שאותה מייצג ר' יהושע בן לוי, טוענת ש"אלף דור" מתחילים תשע מאות ושבעים וארבעה דורות – תתקע"ד דורות בלשונם – לפני שנברא העולם: "בשעה שעלה משה למרום אמרו מלאכי השרת לפני הקדוש ברוך הוא, ריבוננו של עולם, מה לילוד אשה בינינו? אמר להן לקבל תורה בא. אמרו לפניו חמודה גנוזה שגנוזה לך תשע מאות ושבעים וארבעה דורות קודם שנברא העולם אתה מבקש ליתנה לבשר ודם?" (שבת ה, ע"ב). מכיוון שהקדוש ברוך הוא דחה מכול וכול את דרישת מלאכיו, ניתנה התורה למשה עשרים ושישה דורות לאחר הבריאה. את הגישה האחרת מייצג ר' הושעיא, הטוען כי מלכתחילה אמור היה הקדוש ברוך הוא לתת את התורה רק אלף דורות לאחר הבריאה: "למה נקרא שמו אל"ף שהוא מסכים מאַלְף שְנֵאמַר 'דבר ציוה לאלף דור'" (בראשית רבה א, י). ואולם, מכיוון שהקדוש ברוך הוא נוכח לדעת שהעולם אינו יכול להתקיים בלא תורה, הוא החליט להקדים את נתינתה בתשע מאות ושבעים וארבעה דורות, וכדי להתגבר על המציאות שבה הדורות שהתבטלו ממשיכים להתקיים למרות הכול, נמצא לכך פתרון יצירתי – פיזורם לאורכם של כל הדורות שממתן תורה ואילך: "תניא אמר רבי שמעון החסיד אלו תשע מאות ושבעים וארבע דורות שקומטו

להיבראות קודם שנברא העולם ולא נבראו, עמד הקדוש ברוך הוא ושתלן בכל דור ודור והן הן עזי פנים שברור" (חגיגה יג, ע"ב-יד, ע"א). את דבריו תולה רבי שמעון החסיד במשפט סתום שאומר אליפו התימני בספר איוב: "אֲשֶׁר קָמְטוּ וְלֹא עָת נָהָר יִצָּק יְסוּדָם" (כב 16). לעומתו טוען רב נחמן בר יצחק כי הפסוק באיוב מכוון לא כלפי רשעי הדורות כי אם כלפי תלמידי החכמים, ועל כן משמעותו שונה לחלוטין: "'אשר קומטו' לברכה הוא דכתיב, אלו תלמידי חכמים שמקמטין עצמן על דברי תורה בעולם הזה הקדוש ברוך הוא מגלה להם סוד לעולם הבא (שם).

עגנון נוטל את הפועל קמ"ט, שעד עתה שימש הן את עזי הפנים שקומטו ונשתלו לאורך הדורות הן את תלמידי החכמים שמקמטים עצמם על דברי תורה, ומעניק אותו במדרש החדש שיצר לדורות עצמם, דורות שבתודעתו של הלומד כבר אינם נתונים על גבי פס ליניארי כי אם על גבי פס סלילני. בעוד במצב הקווי, זה המוכר לנו, אין כל אפשרות שבני דורות שונים ורחוקים זה מזה ייפגשו זה עם זה, הרי שבמצב הסלילני, המצב שבו נמצא לומד התורה, הדבר בהחלט בגדר האפשרי. רוצה לומר, שבשעה שיצחק קומר למד משניות לעילוי נשמת אימו, הוא זכה לחוות אותה כישות חיה ובר-זמנית הוא גם מפוכח דיו לדעת שהיא איננה יותר בין החיים.

נראה שביצירת מדרש ייחודי זה הושפע עגנון ממסורת חז"ל שבמעמד מתן תורה עמדו מתחת להר בני כל הדורות: "וכל העתידים להבראות עד סוף כל הדורות שם עמדו עמהם בהר סיני, שנאמר (דברים כט 14) 'כי את אשר ישנו פה עמנו היום לפני ה' אלוהינו ואת אשר איננו פה עמנו היום'" (פרקי דרבי אליעזר מא). מדרש זה היה מוכר היטב לעגנון, והוא מביא אותו ב"אתם ראיתם", אנתולוגיה שעניינה מעמד הר סיני ומתן תורה (עמ' 153).

את פירות השינוי שהתחולל בדמות האם שבתודעתו יכול היה יצחק לקטוף עוד בטרם סיים את לימוד המשניות: "עם שיצחק עומד ושונה", מספר בעל תמול שלשום, "בא אצלו זקן אחד ונתן לו שלום ושאל אותו, מי אתה ומה מלאכתך? פנוי או נשוי? מתוך שאלותיו של הזקן ניכרת היתה מלאכתו. הרהר יצחק בלבו, גנאי לבחור להשתדך על ידי שדכן. אבל הרגיש בעצמו אילו בא אדם להשתדל בשבילו היה מרוצה" (שם).

ההשגחה העליונה אומנם שלחה לו את שליח השינוי בדמותו של שדכן, אבל יצחק, שהתבייש להיעזר בבעל מקצוע שמלאכתו בכך כדי שהלה יפנה לרבקה ויבקש בשמו את יד בתה, מחליט לפנות אל ר' אלטר שו"ב ורעייתו ולבקש את עזרתם. אך לפני שהוא שם פניו אל מיודעיו היחידים בירושלים, הוא מקיים את כל סדרת הריטואלים שבן אמור לקיים ביום היאהרציט של אימו:

יום שמת בו אביו ואמו יום של חשבון הנפש הוא. לא הגיע הבן לפרק שנותיהם דואג שמא לא יגיע. ואם הוסיפו לו על שנותיהם דואג שמא לא הוסיפו לו אלא לנסותו יותר מהם. לפיכך נהגו להתענות ביום זה, כדי להתעורר בתשובה ולפשפש במעשים ולהתחרט עליהם, ומתוך כך מוכה הבן את אביו ואמו שיתעלו בגן עדן. משרבו החסידים שמקילים בתעניות יתירות, שהתענית מתישה כחו של אדם ומרבה את העצבות, והרי מצוה לעבוד את השם בשמחה, כענין שנאמר עבדו את ה' בשמחה, עמדו וביטלו תענית מיתת אב ואם, ונהגו לעשות זכירה לנפטר בשתיית לחיים ובברכה לעליית הנשמה, שהכוס יפה לברכה והברכה יפה לחיים ולמתים. ראו רוב העם ונגררו אחריהם בדבר זה, שאין מתעניין ביום המיתה. ואף יצחק לא התענה. אבל התפלל ואמר קדיש ושנה פרקים של משניות שמתחילין באותיות של שם אמו ובאותיות של נשמה.

אחר שסיים את הלימוד נתאוהה יצחק לעשות עוד דבר לשם אמו. נמלך לילך אצל זקני עירו שיושבים לפנים מן החומה, שהיה מתאוהה כל הימים לראותם והיה מתבייש מהם, מפני שפיאותיו קצוצות וזקנו מגולח. היום שהתפלל בציבור ולא נטל את זקנו מערב שבת, לא חשש להראות את עצמו לפניהם (עמ' 344).

לקראת סיום הביקור בביתם של ר' אלטר והינדא פועה,

ניגב יצחק את פיו ועמד לילך. אמר ר' אלטר ממהר אתה? אמר יצחק יום פטירת אמי היום ואני הולך להתפלל מנחה אצל הכותל המערבי. נתבייש ר' אלטר שכל אותה שעה דיבר על עצמו ולא שאל את יצחק על עסקיו שלו. מיד התחיל מקלס את אמו של יצחק ואמר, זכות גדולה זכתה שבנה אומר קדיש בירושלים. באמת כל מקום שאומרים קדיש שמו יתברך מתקדש בעולמותיו ומבקש את עמו ישראל, אלא נאה למלך שמנגנים על פתח פלטין שלו, שהמלך שרוי בתוך ביתו ואינו צריך לצאת. [...] עכשיו בני לך והתפלל על נשמת אמך עליה השלום שתהא מליץ יושר עליך (עמ' 348–349).

אבל רק בפגישה מאוחרת בהרבה יעז יצחק לשטוח בפני מיודעיו שבעיר העתיקה את הבקשה שימליצו עליו בפני אימה של שפרה. שעתה של פגישה זו תגיע רק לאחר שובו מיפו. באחת השבתות הראשונות לשבתו בירושלים שם יצחק פניו לבית המוהל, ולאחר שיחה נפתלת למדי בין השניים התערבה הינדא פועה בשיחה והתנדבה ללכת בשליחותו של יצחק אל רבקה ללא כל דחיות: "אמרה הינדא פועה היכן דרים אותם האונגרים? הלוא שכונת כולל אונגריין אף היא בירושלים. ואם חוץ לחומה הרי גם שם דרים יהודים והם יראו לי. ואני סומכת על חסדיו יתברך שישים דברים בפי בזכות אמך עליה השלום, שתהא מליץ יושר עלינו (עמ' 530).

בסופו של דבר, זכות אימו לא עמדה לו, ליצחק, ורק עם מותו הוא עתיד לשוב ולהיאסף אל חיקה. כך רומז המשפט "לבסוף פלט את נפשו הכואבת והשיב רוחו לאלקי הרוחות שאין לפניו לא צחוק ולא קלות ראש", שבו בחר עגנון לחתום את פרשת חייו המיוסרת של גיבור ספרו. שיבה זו נרמזת בצירוף היחידאי "פלט את נפשו", המופיע בתלמוד הירושלמי (כלאים, ט, סה"ג) בתיאור הסתלקותו של עולא. עולא היה אמורא ארץ-ישראלי, אחד מן ה"נחותי" – חכמים שהיו יורדים מארץ ישראל לבבל ועולים מבבל לארץ ישראל ומשמישים כשליחים ומגשרים בין שני מרכזי התורה הגדולים. באחת משהיותיו בבבל חש עולא ששעתו קרובה וקונן על כך שלא יזכה למות בארץ ישראל. חבריו ניסו לנחמו והבטיחו שיעלו את ארונו, והוא משיב להם: "ומה הנייה לי", וכי איזו תועלת תצמח לי מכך, והוא מוסיף ואומר להם: "אנא מובד מרגליתי גו ארעא מסאבתא", כלומר אני מאבד את המרגלית שלי בארץ טמאה, "לא דומה הפולטה בחיק אמו לפולטה בחיק נכריה". בהקשר של תמול שלשום הנוכרייה עשויה להיות לא רק אדמת ניכר אלא גם אישה נוכרייה, וזה, כל אישה שאיננה אימו.

1

המאמץ לשייך את תמול שלשום – "רב רומן" כהגדרתו של בועז ערפלי – לאחת הסוגות הספרותיות מעורר קושי לא מבוטל בשל מורכבותו הספרותית והתרבותית. עם זאת, גם אם נדבוק בגישה הרואה בו רומן חניכה – המלווה את תהליך התבגרותו של צעיר יהודי בן עיירה מזרח אירופית המבקש להיחלץ

מההוויה שבתוכה נולד וגדל ולעקור אל מקום אחר, מואר ומתוקן פי כמה, ושם לבנות ולהיבנות – האם הנוכחת-נפקדת היא רכיב חשוב, אך לא בלעדי, של מערכת כלמים המשיבה אותו אחר. יצחק קומר משלה את עצמו כי בעוזבו את עיירת הולדתו ילך בעקבותיו של אברהם, הנענה לקול פנימי הקורא לו לצאת למסע הגדול של חייו, והדברים מהדהדים בתוך המשפט הפותח של הרומן: "כשאר אחינו אנשי גאולתנו בני העליה השנייה הניח יצחק קומר את ארצו ואת מולדתו ואת עירו ועלה לארץ ישראל לבנות אותה מחורבנה ולהבנות ממנה (עמ' 7). דא עקא, שבעוד אברהם נוטש גם את בית אביו, כנאמר בבראשית יב 1: "וַיֹּאמֶר ה' אֶל אַבְרָם לֵךְ לְךָ מֵאֶרֶץ וּמְמֹלַדְתְּךָ וּמִבֵּית אָבִיךָ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אֲרָאָךְ", מסתפק יצחק קומר בהפניית עורף לארצו, למולדתו ולעירו, אך איננו אוזר אומץ לנטוש את בית אביו.

לצד היות מסעו של יצחק, דוגמת מסעו של אבי האומה, מסע למימוש אידיאלים גדולים, במקרה שלנו אידיאלים לאומיים ציוניים, כפי שכותב עגנון, זהו גם מסעו של צעיר העוזב את קן ההורים לקראת בניית קן משל עצמו עם בת זוג נבחרת, מעין מימוש הציווי העתיק "עַל פֶּן יַעֲזֹב אִישׁ אֶת אָבִיו וְאֶת אִמּוֹ וְדָבַק בְּאִשְׁתּוֹ וְהָיוּ לְבָשָׂר אֶחָד" (בראשית ב 24). אבל בעיני רוחו בניית הקן החדש איננה מהלך שגרת, כנאלי, כשל שאר הבריות הסובבים אותו. הוא מתכוונן בכוז בחבריו, "שכבר נשאו נשים ופתחו להם חנויות, והרי הם חשובים בעיני הבריות ונקראים לכל דבר שבציבור. נכנסים לבנק, הפקיד מושיבם על הכסא, באים לבית הפקידות, השרים עונים על ברכותיהם", בעוד הוא חולם לשאת אישה בד בבד עם מימוש "תוחלתו על ארץ ישראל".

את מסעו לארץ ישראל, מסע המלוּפף בתשוקות ארוטיות לא בשלות, רואה יצחק קומר בשוכבו על סיפון האונייה העושה דרכה ליפו מבעד למשקפיים נאיביים, המושפעים מסיפורים מקראיים רומנטיים שענינם מפגשי ההיכרות בין יצחק לרבקה ובין משה לצפורה:

מימיו לא נתן יצחק דעתו על נערות. פגע בו יצרו נשאו לבו לשדות ולכרמים שבארץ ישראל. בא לו לארץ ישראל וראה באר בשדה ועדרי צאן רובצים עליה, ועל פי הבאר רובצת אבן גדולה, ואין בכח אדם אחד או שנים לגללה. באו נערות מנערות המושבה להשקות את צאנו. גלל יצחק את האבן מעל פי הבאר. השקו את הצאן וחזרו למושבה. היתה כל המושבה תמיהה, היאך הספקתן היום לחזור כל כך מהרה. אמרו הבנות, זימן לנו המקום בחור צעיר מפולין וגלל את האבן מעל פי הבאר, כזה שמעביר את הפקק מעל פי צלוחית. אמרו להן, והיכן הוא, למה הנחתן אותו? קראו לו ויסעד עמנו. יצאו לקראתו והביאוהו בכבוד גדול ולאחר קצת ימים נשא אחת מהן. או שמא כך היה המעשה, ערביים היו שם ולא הניחו להן לבנות לשאוב מים מן הבאר. נודמן לשם יצחק וגרש את הערביים, מילאו הבנות את כדיהן וסיפרו לאביהן, בחור מפולין הצילנו מיד הערביים. אמרו להן והיכן הוא וכו' (עמ' 28).

גם לאחר שיצחק הספיק לשהות בארץ זמן מה ולהיחשף למציאות העגומה השוררת בה, אין הרומנטיות התמימה, הלא ריאלית, מתפוגגת, ותשוקתו "לבנות ולהיבנות בארץ" עדיין מתנסחת בדימויים נאיביים: "סוף סוף הגיע יצחק למושבה. מי יתנה שמחתו של יצחק בשעה שזכה לראות בתי ישראל ביישובם מעוטרים שדות וכרמים זיתים ופרדסים. אלו שדות וכרמים זיתים ופרדסים שהיה רואה אותם בחלום ועכשיו הראוהו אותם בהקיץ. דומה היה יצחק אותה שעה לחתן שעומד ליכנס לחופה ואינו חסר אלא שושבינים (עמ' 46).

זאת ועוד, האומנם די בכך שאדם יעזוב באופן טכני את בית הוריו כדי שיוכשר לבניית בית משל עצמו? לא אונקלוס, המתרגם הקדום של התורה לארמית, ולא התרגום הירושלמי למקרא, המיוחס ליונתן בן עוזיאל, סבורים כך. לדעתם, העזיבה האמיתית פירושה ניתוק הקשר הארוטי שבין הבן להוריו. "על פן ישבוק גבר בית משפכי אבוהי ואמיה", כלומר "על כן יעזוב איש בית משכבי אביו ואמו" מתרגם אונקלוס את כוונתו הסמויה של הכתוב, והתרגום האחר מחרה מחזיק אחריו: "בגין פן ישבוק גבר ומתפרש מן בית מדמכיה דאבוהי ודאמיה". יצחק, כפי שנוכחנו לדעת, אפילו מהכר שנלקח ממיטתה של אימו לא נפרד.

ז

דמותה של האם הנוכחת-נפקדת היא דמות נוכחת למדי בקורפוס העגנוני. מלבד יהודית קומר, אימו של יצחק, המפעילה מאחורי הקלעים את עלילת תמול שלשום, פועלות שם אימהות נוכחות-נפקדות נוספות, למשל מירל נאכט, אמה של בלומה, שמותה פותח את המהלך הסיפורי של סיפור פשוט, או לאה מינץ, אימה של תרצה, שמותה פותח את המהלך הסיפורי של בדמי ימיה. כאשר המשורר ט. כרמי הזמין את עגנון להשתתף בתקליט שבו יוצרים, ובהם לאה גולדברג, אברהם שלונסקי ודליה רביקוביץ, קוראים מיצירותיהם, בחר עגנון לקרוא את העמודים הראשונים של **בדמי ימיה**:

בדמי ימיה מתה אמי. כבת שלושים שנה ושנה היתה אמי במותה. מעט ורעים היו ימי שני חייה. כל היום ישבה בבית ומן הבית לא יצאה. רעותיה ושכנותיה לא באו לבקרה וגם אבי לא הקדיש את קוראיו. דומם עמד ביתנו ביגונו, דלתיו לזר לא נפתחו. על מטתה שכבה אמי ודבריה היו מעטים. ובדברה כמו נפרשו כנפים זכות ויובילוני אל היכל הברכה. מה אהבתי את קולה. פעמים הרבה פתחתי את הדלת למען תשאל מי בא. ילדות היתה בי (על כפות המנעול, עמ' 5).

כל מי שהאזין לקריאתו של עגנון אינו יכול שלא לחוש עד כמה היה נסער ונרגש וכי הבחירה דווקא בפתיחת **בדמי ימיה** איננה מקרית ונובעת ממעמקיה של חוויה אישית מטלטלת. פשרם של הדברים, לשון אחר נוכחותה הוודאית של האם הנעדרת בחיי הנפש של בנה, עשוי להתבהר עוד אם ניתן דעתנו לטעות ששבה וחזרה על עצמה בכל פעם שעגנון התייחס לתאריך שבו עלה לארץ.

במכתב לסופר מ"א ז'ק בשנת תרפ"ז (1927) כתב עגנון: "בל"ג בעומר תרס"ט זכיתי לעלות לארץ ישראל" (מעצמי אל עצמי, עמ' 7).

שבע שנים לאחר מכן, בשנת תרצ"ד (1934), במכתב ששלח לעיריית תל אביב עם קבלת "פרס ביאליק", המשיך עגנון לדבוק בתאריך הזה וכתב: "בל"ג בעומר תרס"ט זכיתי לעלות לא"י" (מעצמי אל עצמי, עמ' 9).

שלושים ושלוש שנים לאחר מכן, בתשכ"ז, הקדים עגנון את מועד עלייתו לארץ בשנתיים, ובמאמר בשם "פתיחה", על הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, כתב: "אני באתי לארץ בל"ג בעומר תיו ריש סמך זיין" (מעצמי אל עצמי, עמ' 181).

מתי באמת עלה עגנון לארץ? בספרי גם אהבתם גם שנאתם ביאליק, ברנר ועגנון – מערכות יחסים (התשנ"ב) הוכחתי, בעקבות המכתב הארץ-ישראלי המוקדם ביותר של עגנון, שנתגלה בארכיון הציוני המרכזי ואשר נשלח לחברו ובן עירו המורה רפאל סופרמן, כי הוא עלה לארץ בתרס"ח, כלומר שנה אחת קודם לתאריך הנקוב במכתביו לז'ק ולעיריית תל אביב ושנה אחת מאוחר מהמועד המופיע ברשימתו על הרב קוק.

כיצד יש ליישב את התמיהה שאדם כעגנון, שכל ימיו הקפיד על קוצו של יוד, יטעה פעם אחר פעם בפרט כל כך חשוב בביוגרפיה שלו? התשובה לשאלה זו קשורה, לדעתי, קשר הדוק למועד פטירתה של אימו. אסתר טשאטשקיס נפטרה בבוצ'ץ' שלושה ימים קודם ליל הסדר התרס"ט, ב"א בניסן. בנה, כך מתברר, עזב את הבית, ואולי נכון יותר לומר הפנה עורף או נמלט, כשנה קודם לכן, בעוד היא מתענה בייסורי מחלתה האנושה. הוא לא עמד לידה בשעה שהשיבה את נשמתה, לא השתתף בהלווייתה ולא שהה במחיצת אביו ואחיו ואחיותיו באותו ליל פסח אפוף יגון. החמצה זו מילאה את עגנון ללא צל של ספק רגשי אשמה כבדים, שבאים לכלל ביטוי הן בשיפוץ החוזר של הביוגרפיה שלו הן ביצירתו הספרותית. לשיפוץ הביוגרפיה לאורך השנים יש, כמובן, שני פנים – גרסת התרס"ז מאפשרת לו להיראות כמי שעזב את ביתו בשעה שאימו עדיין הייתה בריאה, וגרסת ל"ג בעומר התרס"ט מאפשרת לו להיראות כמי שעזב את ביתו רק בשלהי השלושים למותה. בתמול שלשום מתקן עגנון, כביכול, את המעוות שעיוות בחייו שלו באמצעות עלילת חייו של יצחק קומר, העולה לארץ ישראל כפי שראוי לעשות – רק לאחר שמלאו ימי אבל אימו.